

³⁷ Ibid., 448, 475 en Martin Koers, 'Goldene Zwanziger, schwarzer Freitag, braune Gewalt', in: Burkert, *Grafschaft Bentheim*, 202v.

³⁸ Koers, 'Gewalt', 202v, 210v.

³⁹ Ibid. en Albert Arends et al., *Emlichheim und Umgebung im 3. Reich* Emlichheim: Heimatfreunde Emlichheim und Umgebung e.V., 2004, 33.

⁴⁰ Hans-Erich Stier et al., *Westermann Großer Atlas zur Weltgeschichte*, 9de druk (Braunschweig: Georg Westermann Verlag 1976), 154.

⁴¹ Ibid., 422 en Arends, *Emlichheim*, 33.

⁴² Arends, *Emlichheim*, 33 en Lensing, '1933', 412 e.v.

⁴³ Albert Emmanuel Kersten, 'Nederland en de buitenlandse politiek na 1945', in: Blok et al., *Geschiedenis*, dl. 15, 382, 387v.

⁴⁴ Steffen Burkert, 'Deutsch-niederländische Beziehungen 1945-1964: Als friedliche Nachbarschaft an ihre Grenzen stößt', in: Burkert, *Grafschaft Bentheim*, 259 e.v.

⁴⁵ Ibid., 261 e.v.

⁴⁶ Kersten, 'Nederland', 392v.

⁴⁷ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 237, 260v, 263v. en Beuker, *Umkehr*, 58 e.v.

pas na 1854 werd gelegd. Want in Oost-Friesland oefende naast oefenaars met Reemt Weerds Duin zelfs een *reformierte* predikant kritiek uit op de moderniteit.⁵⁰ Hij had in 1837 een geschrift tegen het verval van tucht en leer in zijn eigen kerk geschreven. Daarop werd hij geschorst, en werd hij dominee van een afgescheiden gemeente in Friesland.⁵¹ Bij het ontstaan van vier van de vijf *altreformierte* gemeenten in Oost-Friesland heeft de Nederlandse kuiper, oefenaar en voorganger Geert Jakob Koster (1799-1869) uit Wildervank een grote rol gespeeld.⁵² Hij heeft in en na 1855 in Emden, Bunde, Ihrhove en Neermoor samen met geestverwanten uit *reformierte* gemeenten eigen verenigingen opgericht. De latere *altreformierte* gemeente te Emden werd op 4 april 1856 onder leiding van de Nederlandse predikant C. van den Oever uit Rotterdam als 'Kruisgemeente' gesticht.⁵³

In het Graafschap Bentheim was het conflict tussen theologen en oefenaars feller. Het piëtisme was volgens Caljé in die streek minder vertegenwoordigd. Maar blijkens de herinnering aan Geesjen Pamans (1731-1821) ontbrak deze richting niet.⁵⁴ Zij bewonderde Schortinghuis en leidde in Uelsen (Graafschap Bentheim) een 'opwekking'. De verlichte *Oberkirchenrat* besloot toen dat in de toekomst niemand zonder toestemming van de predikanten mocht catechiseren.⁵⁵ In 1832 werd daar de bepaling aan toegevoegd dat catechisanten door twee of drie dominees moesten worden getoetst voordat ze konden worden toegelaten als lidmaat. Vanaf 1836 werd dit besluit strikt gehandhaafd.⁵⁶ De reden was dat een verder onbekende 'Singraven' had gezegd dat bepaalde predikanten in het Graafschap Bentheim 'werktuigen van de duivel' zouden zijn.⁵⁷ Het gereformeerde piëtisme in het Graafschap Bentheim had Nederlandse wortels. De *altreformierte* ds. J. Schoemaker (1839-1913) schreef dat de werken van Bernardus Smijtegeld en Theodorus van der Groe in zijn jeugd graag werden gelezen en zelfs gebruikt in het schoolonderwijs.⁵⁸ H. Ensink, lid van de *altreformierte* gemeente te Laar, bevestigt dit beeld.⁵⁹

De oefenaars Harm Hindrik Schoemaker (1800-1881) en Jan Berend Sundag (1810-1893) legden de basis voor de *Altreformierte Kirche*. De eerste gemeenten van dit kerkverband werden echter geïnstitueerd door afgescheiden predikanten uit Nederland. Schoemaker richtte zich in het bijzonder op de jeugd.⁶⁰ Toen predikant H.M. Cappenberg senior, van 1795 tot 1841 predikant van de *reformierte* gemeente te Uelsen, in 1837 hoorde dat Schoemaker in Nederland was geweest en zich naar het liet aanzien had aangesloten bij de 'Afscheiding van 1834', nam hij maatregelen.⁶¹ Schoemaker kreeg het verzoek met attestatie te vertrekken.⁶² Daarmee was Schoemaker geen lid meer van de *Reformierte Kerk* van Uelsen. Hij stelde vervolgens een akte van Afscheiding op, die op